

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE ZNANOSTI
Akademska godina 2016./17.

Viktorija Šegina
Organizacija teksta u hrvatskim glagoljičnim inkunabulama
Završni rad

MENTORICA: doc. dr. sc. Ivana Hebrang Grgić

Zagreb, 2017.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Hrvatske glagoljične inkunabule	4
3. Organizacija teksta u inkunabulama.....	7
3.1. Naslovna stranica, incipit i kolofon.....	7
3.2. Format, folijacija, paginacija i označivanje svežnjica.....	10
3.3. Isticanje dijelova teksta	12
4. Organizacija teksta na stranici	16
4.1. Proporcioniranje u rukopisnom kodeksu.....	16
5. Pismovna sredstva organizacije teksta	18
5.1. Liniranje u rukopisnom kodeksu.....	18
5.2. Ligature	22
5.3. Kraćenje riječi	26
6. Zaključak	29
7. Popis slika.....	30
8. Literatura	31
Sažetak	33
Summary	33
Biografija	34

1. Uvod

U ranom srednjem vijeku knjige su se ručno izrađivale u skriptorijima, velikim zajedničkim samostanskim prostorijama gdje je radilo više pisara. Izradba knjige tada se odvijala u tri faze. Prvo se pripremala pisaća podloga na kojoj su pisari pisali tekst, a zatim su rubrikatori dodavali crvenom tintom naslove ili istaknute dijelove teksta. Nakon toga su iluminatori ukrasili tekst, a knjiga se uvezivala i ukrašavale su se korice. Redovnici su tada bili nositelji pismenosti, a samostani jedine obrazovne ustanove.

Razvojem gradske civilizacije i sveučilišta, potreba za knjigom kao trgovačkom robom se povećavala. Samostanski skriptoriji nisu uspijevali zadovoljiti sve potrebe za knjigom jer je društveni razvoj zahtijevao brže umnažanje knjiga. Gutenbergovim izumom, tiskarskim strojem riješen je taj problem. Prve tiskane knjige nazivamo prvotisci ili inkunabule, knjige tiskane od Gutenbergova otkrića tiskarstva do 1501. godine. Kako su čitatelji bili naviknuti na rukopisne kodekse, težilo se da tiskane knjige što više nalikuju rukopisnim. Stoga su tiskari koristili sredstva organizacije teksta koja su potrebna čitateljima, ne samo zbog navike, već jer je o njima ovisilo snalaženje u tekstu, čitljivost te ljepota inkunabula. Rukom su se nadopunjavale inicijalima, iluminacijama i drugim uresima.

Hrvati su jedini narod koji ima inkunabule pisane dvama pismima, glagoljicom i latinicom. Poznato je devet inkunabula na hrvatskom jeziku, od kojih je šest pisano glagoljicom. Pet ih je sačuvano, a od Ispovidi iz 1492. godine nije sačuvan niti jedan primjerak već o njenom tiskanju saznajemo iz bilješke iz Tkonske zbirke.¹ S obzirom na to da su Hrvati prvi koji su tiskali knjige glagoljicom, hrvatske glagoljične inkunabule služile su kao uzor svim ostalima.

U ovom radu organizacija teksta u hrvatskim glagoljičnim inkunabulama bit će analizirana kroz tri aspekta, onog koji se odnosi na organizaciju teksta u čitavoj inkunabuli, na organizaciju teksta na stranici te na pismovna sredstva organizacije teksta.

¹ Glagoljica. Dostupno na: <http://www.hkv.hr/hkvpedija/glagoljai/4863-glagoljica.html>

2. Hrvatske glagoljične inkunabule

Hrvatske glagoljične inkunabule vjerskog su sadržaja, izdane za potrebe Crkve i njezinih vjernika, a autori su bili crkveni ljudi. Misal po zakonu rimskog dvora prva je hrvatska tiskana knjiga 1483. godine. Ujedno je i prva liturgijska knjiga za potrebe rimskog obreda tiskana izvornim slavenskim pismom i na slavenskom jeziku. Mjesto tiska je nepoznato, a kao predložak za tiskanje tiskaru je poslužio Misal kneza Novaka iz 1368.² Do danas je sačuvano devet potpunih primjeraka. „Kako s Gutenbergovom Biblijom počinje novo doba u kulturnoj povijesti čovječanstva, s glagoljskim Misalom počinje novo doba u kulturnoj povijesti Hrvata i Slavena uopće.“³

Druga hrvatska glagoljična inkunabula je Brevijar po zakonu rimskog dvora. Na temelju kalendara, odnosno po tabli pomičnih blagdana koja počinje s 1492. godinom, utvrđeno je da je Brevijar tiskan godine 1491. Mjesto tiska nije se moglo odrediti jer mu nedostaje posljednji kvaternion⁴ s kolofonom na kojemu je to možda moglo biti zabilježeno.⁵ Brevijar i Misal po zakonu rimskoga dvora jedine su dvije slavenske inkunabule uopće tiskane na papiru i pergameni. Jedini sačuvani primjerak te inkunabule, iako krnj pošto mu nedostaju korice i kvaternion, čuva se u Veneciji.

Ispovid je treća hrvatska inkunabula pisana na glagoljici 1492. godine. Ona je za razliku od ostalih od kojih imamo sačuvan barem po jedan primjerak, izgubljena. Napisao ju je Matej Zadranin, a po bilješci iz Tkonske zbirke iz 1520. godine saznajemo da je bila tiskana u Bologni.⁶

U hrvatskoj povijesti 1493. godina obilježena je krvlju, odnosno pobjedom turske vojske nad hrvatskim plemstvom na Krbavskom polju. Grad Senj tada se našao pod naletom izbjeglica i stalne vojne posade te je bila neizvjesna budućnost „predziđa“ kršćanstva. No, Blaž Baromić

² Tandarić, L. Hrvatskoglagoljski »Misal po zakonu Rimskoga dvora«. // Crkva u svijetu : Crkva u svijetu. 1(1984), str. 52.-55. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/128652>

³ Nazor, A. Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483. do Brozićeva brevijara 1561. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 7. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22230>

⁴ Sveščić ili arak koji se sastoji od osam listova ili šesnaest stranica

⁵ Derossi, J. Problematika hrvatskoglagoljskoga brevijara iz godine 1491. // Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu. 1(1992), str. 117. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/109966>

⁶ Glagoljica. Dostupno na: <http://www.hkv.hr/hkvpedija/glagoljai/4863-glagoljica.html>

kojega je senjski kaptol poslao u Veneciju da se vrati s nakladom brevijara, osvijetlio je to tmurno razdoblje.⁷ U Senj se vratio „ne samo s novim brevijarom i već i s tiskarskom napravom, olovnim slovima i drugom opremom potrebnom za samostalan rad tiskare.“⁸ Brevijar je po svom izdavaču poznat kao Baromićev brevijar, a tiskan je za potrebe glagoljaškog svećenstva. Za razliku od prvog glagoljskog brevijara koji se pojavio u tisku dvije godine prije, novo izdanje ima dodatak s misnim i ritualnim tekstovima. Iz kolofona saznajemo da je tiskan u Veneciji, a do danas je sačuvano pet primjeraka od kojih je samo jedan potpun.⁹

Senjski misal peta je hrvatska tiskana inkunabula, a prva je otisnuta inkunabula senjske glagoljske tiskare koja je djelovala od 1494. godine do 1508. godine u kući Silvestra Bedričića. Kroz to vrijeme ondje je tiskano sedam glagoljskih knjiga od kojih su dva bogoslužni priručnici Misal i Ritual, a ostale su moralno-poučnog sadržaja. Sve inkunabule ažurni su prijevodi ondašnje popularne duhovne literature susjedne Italije.¹⁰ Do danas je sačuvan jedan potpuni i dva nepotpuna primjerka.

Spovid općenu tiskao je Blaž Baromić 1496. godine u Senjskoj glagoljskoj tiskari. Druga je i opsegom najmanja u seriji istiska senjske tiskare. Inkunabula je čakavski prijevod duhovnog priručnika za obavljanje ispovijedi Confessione generale milanskoga franjevca i propovjednika iz 15. stoljeća Michaela Carcana. Prva je tiskana knjiga čakavskog jezika na domaćem tlu, a preveo ju je senjski plemić i biskup Jakov Blažiolović. Knjiga se sastoji od niza praktičnih uputa za valjano obavljanje ispovijedi. Uvezena je zajedno s glagoljskim Ivančičevim zbornikom iz kraja 14. i početka 15. stoljeća, no sačuvani original nije ukoričen.¹¹ Sačuvan je samo jedan potpun primjerak.

U ovom radu bit će analizirane sljedeće inkunabule: Misal po zakonu rimskog dvora, Brevijar po zakonu rimskog dvora, Baromićev brevijar, Senjski misal te Spovid općena. Misal iz 1483. godine analiziran je po faksimilnom pretisku Ive Frangeša iz 1971. godine.¹² Brevijar po

⁷ Paro, F. Nevidljiva tipografija. Roč : Katedra Čakavskog sabora Roč, 2012., str. 43.

⁸ Isto.

⁹ Grabar, B. Tiskani glagoljski Baromićev brevijar. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 159. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22289>

¹⁰ Režić, K. Spovid općena, Senj 1496. : faksimilirano izdanje (uredili Anica Nazor i Branko Fučić). // Ocjene i prikazi. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 145. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22049>

¹¹ Isto., str. 145 - 146.

¹² Frangeš, I...[et al.]. Misal po zakonu rimskog dvora : prvotisak 1483. Zagreb : Liber, izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu : Mladost, 1971.

zakonu rimskog dvora analiziran je po pretisku Anice Nazor iz 1991.¹³ dok je Baromićev brevijar analiziran pomoću knjige Marijane Tomić¹⁴ i članka Biserke Grabar¹⁵, kao i ostale dostupne literature navedene kroz rad. Faksimilni pretisak Senjskog misala, kojim se koristi u ovom radu, izdali su Anica Nazor i Milan Moguš.¹⁶ Za analizu Spovid općene korišten je pretisak Anice Nazor i Branka Fučića u dva sveska 1978. i 1980. godine.¹⁷ Svaka od tih inkunabula ima neku karakteristiku po kojoj je posebna i odabrana za analizu. Ili je to zbog toga što je ta inkunabula upravo prva takva, kao što je Spovid općena prva tiskana knjiga čakavskog jezika na domaćem tlu i opsegom najmanja od istiska senjske tiskare, ili samo pak zbog značaja koji predstavlja za hrvatsku povijest kao što ga ima Baromićev brevijar za vrijeme Krbavske bitke.

¹³ Nazor, A. Brevijar po zakonu rimskoga dvora, 1491. : faksimilni pretisak. Zagreb : Grafički zavod Hrvatske, Izdavačka djelatnost : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1991.

¹⁴ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014.

¹⁵ Grabar, B. Tiskani glagoljski Baromićev brevijar. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 159 – 180. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22289>

¹⁶ Moguš, M.; Nazor, A. Senjski glagoljski Misal 1494. : faksimilni pretisak. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1994.

¹⁷ Nazor, A.; Fučić, B. Spovid općena : latinička transkripcija glagoljskog teksta tiskanog god. 1496. u Senju. Sv. 2. Senj : Senjsko muzejsko društvo, 1980.

3. Organizacija teksta u inkunabulama

I prije izuma tiska bilo je nužno voditi računa o organizaciji teksta u inkunabulama. Sva sredstva organizacije teksta pisari su morali pomno planirati prije samog pisanja jer je o nekima od njih ovisio predviđen broj listova potrebnih za kodeks koji su prepisivali, a također su morali prirediti i same listove predviđevši tekstna polja, margine i mjesta za iluminacije ili praznine koje druge namjene. Pojedina sredstva organizacije teksta, osim kao pomoć pri uvezivanju knjige, upotrebljavala su se i za lakše snalaženje u tekstu te upućivanje na pojedine dijelove knjige.¹⁸

Tako su pisari stvorili uzuse organizacije teksta dobro poznate čitateljima, a dijele se u tri sloja: organizacija teksta u čitavom kodeksu, organizaciju teksta na stranici i naposljetku na pismovna sredstva organizacije teksta. Kako su čitatelji prihvatili i navikli se na takve tekstove, nova tehnologija umnažanja knjigom ručnim tiskom morala se organizirati i prilagoditi tako da tiskana knjiga čim više nalikuje rukopisnoj, u suprotnom knjiga ne bi bila prihvaćena. Zbog toga inkunabule nalikuju rukopisnim kodeksima, a rukom su se nadopunjavale, inicijalima, iluminacijama i drugim uresima.¹⁹

Prvi sloj bavi se organizacijom teksta u čitavom kodeksu, odnosno paratekstualnim sredstvima po McKenziu. U njih ubrajamo sredstva koja služe za obilježavanja početka i kraja teksta, organizaciju naslovne stranice ili njene zamjene, tj. način kako su navedeni osnovni podaci o kodeksu i tekstu, zatim načini obilježavanja poglavlja, određenih dijelova unutar njih, rubrika i drugih dijelova teksta kao i označivanje folija, stranica i stupaca, odnosno uputnih dijelova teksta i oznaka poglavlja svih razina.²⁰

3.1. Naslovna stranica, incipit i kolofon

Inkunabule kao ni kodeksi u početku nisu imale naslovne stranice, već je bio uobičajen postupak da su umjesto njih slavenske inkunabule imale prazan list. Naslovnu stranicu imaju

¹⁸ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 184.

¹⁹ Isto., str. 163.

²⁰ Isto., str. 185.

samo četiri inkunabule, od čega su tri češke i jedna hrvatska.²¹ Od analiziranih inkunabula, niti jedna ne sadrži naslovnu stranicu.

Prema incipitu, tj. početku inkunabule ili srednjovjekovnog teksta, iščitava se ime pisca ili naziv djela te o čemu je riječ u knjizi. On je, uz eksplisit, prije nego što je zamijenjen naslovnom stranicom služio za opis i identifikaciju prvih tiskanih knjiga.²² Kod svitaka, u kodeksu prva rečenica je bila napisana crvenom bojom zbog čega se nazivala rubrika.²³

Na početku Misala po zakonu rimskoga dvora nalazi se kalendar, a iza kalendara počinje misalski tekst uvodnim riječima: *p(o)četie misala p(o) zakonu rimskoga dvora*, baš kao u rukopisnim glagoljskim misalima.²⁴

Prva recto, odnosno prednja stranica lista Brevijara po zakonu rimskoga dvora posve je prazna (na njoj su Albonesijevi zapisi), dok na verso ili stražnjoj stranici lista počinje kalendar, nakon čega se nalazi tabela s pomičnim blagdanima te indeks kvaterniona prema početnoj riječi. Slijedi temporal²⁵ koji počinje riječima *poč(e)tie br(e)v la po z(a)k onu rimsk(o)ga dvora*.

U Baromićevu brevijaru prvi list također je prazan. Brevijar započinje kalendarom, nakon kojega dolazi zaziv i početak psaltira *vime b(o)žie i b(la)ž(e)ne dvi(ce) M(a)rie am(e)нь*.

Senjski misal, kao i prethodne inkunabule, na početku krasi kalendar, ali nedostaju prva dva mjeseca, siječanj i veljača.

Početak Spovidi općene razlikuje se od prethodnih jer u njoj nema kalendara. To je priručnik za obavljanje ispovijedi što i čitamo u početnim redcima: *počine spovid općena ča est način ki ima držati č(lov)i k na ispitane konšencie kad se oće spovid(a)ti*

U 14. i 15. stoljeću pisari postaju ponosni na svoj rad i od tada je redovita pojava kolofona koji sadrže zazive blagoslova na samog pisara i na čitatelje, ali i kletve.²⁶ U njima je otisnuto ime pisara, datum i mjesto tiska te ime naručitelja knjige. Hrvatski prvi prvotisk Misal završava

²¹ Inkunabulistika. Dostupno na: <http://www.croatianhistory.net/etf/senj3.html>

²² Incipit. // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27274>

²³ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 187.

²⁴ Nazor, A. Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483. do Brozićeva brevijara 1561. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 8. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22230>

²⁵ Čitanja za pojedine nedjelje i blagdane Gospodnje kroz godinu

²⁶ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 188.

kolofonom koji bilježi datum svršetka tiskanja, ali ne spominje se ni mjesto tiska, ni redaktor što nije neobično za početak tiskane knjige.

*Ljet Gospodnih 1483. miseca pe-
rvra dni 22. ti misali biše
svršeni*

Brevijaru po zakonu rimskoga dvora nedostaje kolofon, dok se u Baromićevu brevijaru nalaze čak dva kolofona. Podatke o mjestu i tiskanju brevijara saznajemo iz glagoljskog, prvog kolofona. Iza njega, nalazi se i kraći kolofon na latinskom jeziku. Oba kolofona se nalaze na kraju stvarnog završetka brevijara, tj. na zadnjem listu, a zahvaljujući tako iscrpnom glagoljskom kolofonu, Baromićev brevijar je prva hrvatskoglagoljska tiskana knjiga za koju pouzdano znamo tko ju je i gdje tiskao.²⁷

*Svršenje brveli hr
Vackih stampani v
Benecih po meštire and
Ree torižane iz azul
e. koreženi po pre blaži
baromići kanon(i)gi crik
ve senske. Na dni. 13. Mi
seca marča 1493.*²⁸

U kolofonu Senjskog misala upisana su imena osoba zaslužnih za ostvarenje senjskog prvotiska. Doznajemo da je knjiga tiskana u Senju, 7. kolovoza 1494, kada je kraljevao ugarsko-hrvatski kralj Vladislav, u vrijeme pape Aleksandra VI. i da su za tiskanje zaslužni Blaž Baromić, Salvistar Bedričić i Gašpar Turčić.

*1494
Miseca avgusta dan 7
Ovi misali biše početi i s
Vršeni v Seni. Kraljujući ta*

²⁷ Isto., str. 154 - 159.

²⁸ transkripcija glagoljskog kolofona iz Nazor, A. Zagreb rizina glagoljice : katalog izložbe. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1978. str. 62.

*Da svitlomu kralju ugrs
Komu Ladislavu. I sideći
Tada na prest(o)le apusto
Lskom svet(o)mu o(t)cu Aleks
Andru papi šest(o)mu. A biše
Štampani s dopušćen'em' i vo
Lju g(ospodi)na b(iskup)a. Od'
D(o)mona Blaža B
Aromića i domina Salvestra
Bedričića. I zakna Gašpara
Turčića. B(og)' nas spasi Amen'.*

Kolofon Spovidi općene krasi tipografski znak koji je otisnut iznad teksta na 67. stranici. U kolofonu nije navedeno mjesto tiskanja, već se to zaključilo jer se navodi tiskar Blaž Baromić i prevoditelj Jakov Blažiolović.

Ja pop' Blaž' Barmv' sin' z Vr
bnika stampah' ovu spovid'. A st
umači ju s knig' latinskih' počtov
ani g(ospo)d(i)n' Jakov' Blažiolović' na le
t' g(ospod)nih 1496 aprila 25 dan'.

3.2. Format, folijacija, paginacija i označivanje svežnjica

U procesu tiskanja knjige svaka je stranica jedinica za sebe, tiska se samostalno, bez trenutnog vizualnog obaziranja na prethodnu ili sljedeću stranicu. Pri tiskanju, na rastvorenim arcima, stranice dakle ne slijede knjiški niz već se on postiže tek nakon primjerenog preklapanja arka nakon čega slijedi rezanje listova.

U osobitosti organizacije knjige koje su hrvatske glagoljične inkunabule dijelile s drugim žanrovima spadaju paginacija i folijacija.²⁹ Kako se njihov knjižni blok sastojao od većeg broja uvezenih svežnjića³⁰, bilo je potrebno pravilno označiti njihov poredak knjigoveži za što su se koristile kustode ili signature.³¹

Stranice se u dvostraničju bilježe posve različito, npr. aIII, slovo a je oznaka arka, a rimski broj označuje foliju na arku. Nastojalo se da se susreću stranice iste po podrijetlu: unutrašnje s unutrašnjima te vanjske s vanjskima.³²

Misal po zakonu rimskoga dvora sastoji se od 219 listova, dakle 426 stranica + 12 stranica kalendara. Prvi prvotisak tiskan je uglatom glagoljicom dvobojnim, crno-crvenim tiskom na papiru i pergameni u formatu 19 x 26 cm. Svaki kvaternion³³ ima 16 stranica. Onaj prvi gdje se nalazi kalendar, nije signiran dok su ostali kvaternioni signirani u donjem desnom kutu glagoljskim slovima prema ustaljenom azbučnom nizu od a-č i rimskim brojevima II, III i IIII koji označuju foliju na arku.

Brevijar po zakonu rimskoga dvora sadrži VII + 380 stranica, a formata je 16,1 x 11,5 cm. Prvi kvaternion s tekstem kalendara, tablom pomičnih blagdana i indeksom kvaterniona nije signiran dok su ostali signirani glagoljskim slovima u donjem desnom kutu. Signiranje počinje tri puta i teče azbučnim redom od a-f, a-t, aa-dd. Originalna folijacija štampana je glagoljskim slovima u gornjem desnom kutu i također počinje tri puta, ali nije uvijek točna. Naknadno je rukom unesena i folijacija arapskim brojkama te počinje od prvog signiranog kvaterniona.

Baromićev brevijar je malog formata, a sadrži 544 lista od kojih prvih 8 nije nikako označeno, a od devetog lista nadalje označeni su folijacijom u desnom gornjem kutu glagoljskim slovima od a(=1) do .u.p.e.(=496) iza čega do kraja nema posebnih oznaka listova.³⁴ Uz oznake svežnjića koje teku nakon kalendara latiničkim slovima na prvoj polovici arka, otisnute su arapske brojke od broja 2 do 4 koji označavaju foliju unutar arka (a,a2,a3,a4). Nakon što su bila

²⁹ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 194.

³⁰ Knjiga se tiska u tiskarskim arcima i njihovim presavijanjem nastaju svežnjići od kojih nastaje knjižni blok

³¹ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 194.

³² Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 242.

³³ Sveščić ili arak, koji se sastoji od osam listova ili šesnaest stranica

³⁴ Grabar, B. Tiskani glagoljski Baromićev brevijar. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 159. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22289>

upotrebljena sva latinička slova, slova se udvostručuju i utrostručuju, no kod njih se ne upotrebljavaju dosljedno arapski brojevi za oznaku folije arapskim brojevima. Oznake araka traju do arka na kojem se nalaze kolofon i tiskarski znak.³⁵

Senjski misal tiskan je u formatu 14 x 20cm na 27 kvaterniona, na 216 listova. Prvi kvaternion, na kojem je kalendar i dodani obrasci nekoliko misa, nije signiran. Ostali su kvaternioni signirani u donjem desnom kutu na prvom i trećem listu glagoljskim slovima prema ustaljenom azbučnom nizu, u kojem je izostavljeno slovo ot. Na trećem listu kvaterniona, uz glagoljsko slovo dodane su dvije uspravne crte (za kvaternione a i b umjesto uspravnih crta dolaze dva slova – aa i bb).

Spovid općena formatom 13,4 x 9,4 cm najmanja je od analiziranih inkunabula. Ima 73 stranice raspoređene na 5 araka koji su obilježeni glagoljskim slovima u donjem desnom kutu (osim arka b koji nije obilježen). Iako je u originalu nema, u faksimilu nalazimo arapsku paginaciju.

3.3. Isticanje dijelova teksta

Najkorišteniji način isticanja početaka poglavlja, potpoglavlja, rubrika kao i ostalih uputnih dijelova teksta je uporaba majuskule, odnosno velikog slova, promjene boje početnog slova ili pak cijelog teksta koji se ističe.³⁶ Velika slova, iz kojih su se razvili inicijali, pisala su se izbačena iz tekstnog bolja te označavala početak neke manje tekstne cjeline. U inkunabulama nalazimo crvenu i crnu boju. Crvena se upotrebljavala za isticanje naslova, incipita, eksplicita, važnih riječi ili kao oznaka za označivanje prvoga reda, a ostala slova bila su crna. Oslikavane minijature, inicijali i ukrašene margine su osim estetike olakšavale i recepciju teksta.³⁷

U tekstu je upisivanje većih slova jedno od najuočljivijih sredstava pismovnog izraza. Uloga im nije samo granična koja se poklapa s ulogom inicijala na početku poglavlja, već je prisutna i funkcija izdvajanja. Ona se odnosi na to da se velikim slovom u tekstu odvoje naprimjer rubrike u odnosu na kompletne dijelove u liturgijskim tekstovima, a nju dopunjuju i promjena

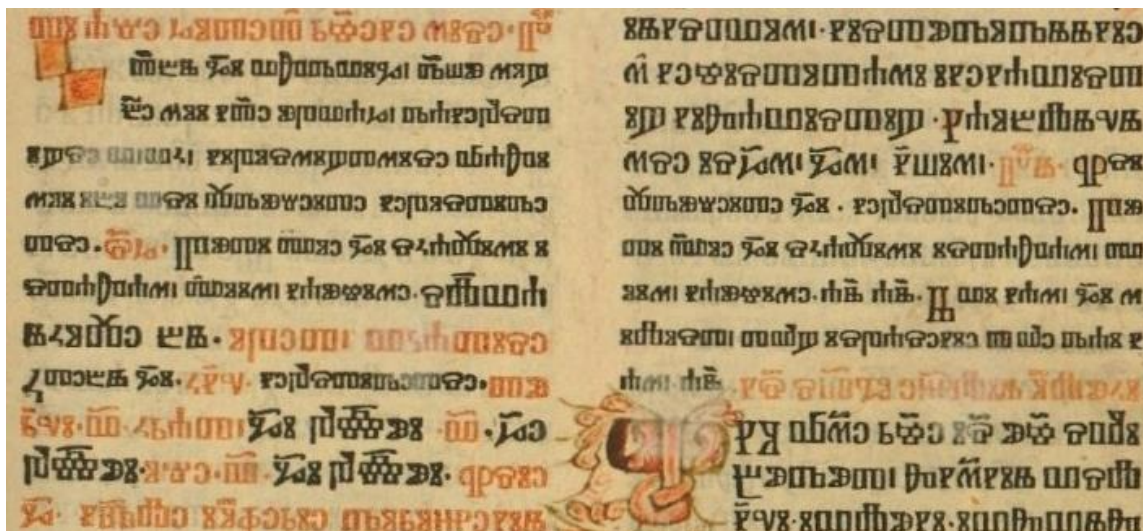
³⁵ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 204 – 205.

³⁶ Isto., str. 207.

³⁷ Žagar, M. Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 249.

pismovnog tipa, majuskulni u odnosu na okružni minuskulni, kao i promjena boje.³⁸ Razliku u veličini najčešće prati i oblikovna promjena slova, dakle ondje gdje je osnovni tekst pisan minuskulom, velika će slova biti majuskulna, katkad još obilježena i crvenom bojom.³⁹

Na primjeru slike Prvotiska (Slika 1) vidi se da je tiskan dvobojno te da je u njemu prisutna kombinacija većih i manjih slova. Rubrike su tiskane crvenom bojom. U njemu također nalazimo mnoštvo ukrašenih inicijala te prazna mjesta gdje su se rukom trebali upisati.

Slika 1. Isticanje teksta u Misalu po zakonu rimskoga dvora

Iste načine isticanja dijelova teksta sadrži i Brevijar po zakonu rimskoga dvora. Po Bakmazu slova Brevijara iz 1491. u cijelosti odgovaraju manjim slovima iz Prvotiska.⁴⁰

Blaž Baromić je imao osjećaj za pravu mjeru i ljepotu tiskanog kompleksa, tiskao je uzorno oblikovana, mudro proporcionirana verzalna slova. Mjera i oblik toliko su usklađeni da ih se čitanjem ni ne primjećuje, odnosno „oko se ne spotiče o njih kao na naglašene oblike, niti kao o oblike drugog sustava.“⁴¹ Koristio je obli karakter verzalija⁴² pa su tako velika slova u rečenici

³⁸ Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 378.

³⁹ Isto., str. 378.

⁴⁰ Bakmaz, I. Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije). // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str.106. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22044>

⁴¹ Moguš, M.; Nazor, A. Neke osobitosti tipografije Senjskog misala iz 1494. godine : dodatak uz faksimilni pretisak. // Senjski glagoljski Misal 1494. : faksimilni pretisak. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1994., str. 21.

tek uvećano glavno pismo.⁴³ Takva slova, odnosno Baromićev oblik i mjera prisutni su u trima ovdje analiziranim inkunabulama koje je on tiskao, Baromićev brevijar, Senjski misal te Spovid općena.

Rubrike su u Baromićevu brevijaru tiskane crvenom bojom kao što je bio običaj u rukopisnim brevijarima kako bi se uputilo čitatelja što treba činiti uz govorenje crnog teksta. Crvena boja upotrebljena je također i u incipitu i kolofonu te za ispunu slova.⁴⁴ U inkunabuli se pojavljuju i latinski i glagoljski inicijali u visini dvaju redaka, s tim da su latinski češći. Po veličini se ističe samo jedan, a to je latinski inicijal B u koji je uklopljen portret kralja Davida, visok čak osam redaka i pojavljuje se dva puta (Slika 2). Osim toga, u inkunabuli je i jedno prazno mjesto za inicijal koji nije tiskan, a za koji je predviđena visina od deset redaka.⁴⁵

Slika 2. Portret kralja Davida u Baromićevu brevijaru

Senjski misal također je tiskan dvobojno, crno i crveno, a načini isticanja teksta su kao i u brevijaru. Ima samo nekoliko ukrašenih inicijala, a ostali su obični, veći, crveno otisnuti.

Spovid općena, jedina hrvatska neliturgijska inkunabula ujedno je i jedina tiskana jednobojno, crno. Velika slova tiskana su na početku novog odlomka i ponekad iza točke. U skromnoj knjižici nema inicijala, ilustracija ni grafičkih likovnih ukrasa. Ipak, njezin značaj je

⁴² Verzal je tipografski naziv za veliko slovo, majuskulu.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 210.

⁴⁵ Senjska glagoljska tiskara. Dostupno na: <http://www.croatianhistory.net/etf/senj4.html>

velik jer se na zadnjem listu nalazi Baromićev tipografski znak koji je ujedno i prvi tipografski znak u povijesti hrvatskog tiskarstva (Slika 3).⁴⁶

Slika 3. Baromićev tipografski znak na zadnjem listu Spovid općene

⁴⁶ Paro, F. Nevidljiva tipografija. Roč : Katedra Čakavskog sabora Roč, 2012., str. 100 – 103.

4. Organizacija teksta na stranici

Stranica je osnovna smještajna jedinica teksta u inkunabuli. Kako je ona najširi prostorni okvir koji se za vrijeme čitanja zahvaća okom, potrebno je da njena organizacija bude pregledna i skladna. Za razumijevanje teksta nije dovoljna tek linearna percepcija jezičnih znakova jer gledajući stranicu, oko se hvata i za konvencionalizirana pomoćna sredstva kako bi vizualna prezentacija teksta bila optimalno pregledna. Dakle, važno je uskladiti raspored svih pisanih sredstava na stranici, odnosno razlikovanje u veličini slova, tipova pisma, boji i gustoći pisanja.⁴⁷

Tekst svake analizirane inkunabule raspoređen je u stupcima gdje su tiskari vodili računa o odnosu među marginama i međustupačkim razmacima. Osim toga, pazili su na simetričnost prema drugim stupcima, ali i o njihovom samostalnom izgledu kako bi izgledali cjelovito.

U organizaciju teksta na stranici uvrštavaju se i određivanje pozicije naslova, inicijala i minijatura te raspored redaka u stupcima: linijski ustroj, visina retka, razmak među redcima.⁴⁸

4.1. Proporcioniranje u rukopisnom kodeksu

Proporcioniranje se odnosi na stranični postav, odnosno na raspored teksta, praznina i slika na stranici na način da se stvori harmonična slika stranice, u ovim slučajevima uglavnom dvostraničja. To se postiže rasporedom tekstnih polja, stupaca, margina, međustupačnog razmaka, liniranja te odnosima veličina tih elemenata kako bi bile u skladu s geometrijskih proporcijama, tj. u proporcijama „zlatnog reza“. Stranični postav pomaže čitatelju za snalaženje u tekstu, za određivanje koliko teksta nedostaje što se može odrediti ako je precizno i ujednačeno proveden kroz cijelu inkunabulu.⁴⁹

Za recepciju teksta presudno je da se čitateljevu oku olakša napor. Važno je pripaziti na širinu redaka koja ne smije biti prevelika da se oko ne bi moralo odviše micati, tražeći uvijek iznova početak sljedećeg retka, i kako se time ne bi narušio kontinuitet čitanja, što je osobito

⁴⁷ Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 244.

⁴⁸ Isto., str. 242 – 243.

⁴⁹ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 213.

važno pri glasnu čitanju.⁵⁰ Frane Paro širinu retka određuje visinom stošca, pravilo glasi da zbir n visina stošca određuje širinu M jednog retka, tj. stupaca u tekstu. Njegovo pravilo potvrđeno je u prvom Prvotisku, Brevijaru po zakonu rimskoga dvora te u Senjskom misalu.⁵¹

Važnu svrhu ima i širina margina jer, olakšavajući vizualnu percepciju praznim okvirom oko tamnog, gusto tiskanog teksta, pomaže boljoj uočljivosti teksta, odnosno da čitatelj izoštri svoj pogled na tekst. Dijelovi misala ili brevijara koji su se čitali iz veće daljine, npr. pri molitvi brevijara u koru, knjiga će u cjelini biti veća, margine prostranije, stupci, odnosno redci širi, razmaci među redcima, riječima i slovima zamjetljiviji.⁵²

U svim analiziranim inkunabulama, osim u Spovidi općenoj, sav tekst je tiskan dvostupačno osim kalendara koji se u svakoj od njih proteže preko čitave stranice. Nastojalo se da su na svakoj stranici stupci jednaki, pravilni pravokutnici i da je razmak između njih i znakova na svakoj stranici jednak.

Stupci prvog Prvotiska sastoje se od 36 redaka, Brevijara iz 1491. od 38, Senjskog misala od 37 dok kod Baromićeva brevijara nalazimo stupce od po 32 ili 33 redaka.

Na posljednjem listu Baromićeva brevijara otisnut je tiskarski znak Torresanijeve tiskare - okomita greda s trostrukim križem koja dijeli plohu kruga u dva polja, u lijevom je slovo A, koje označava grad Asulu u kojem se tiskara nalazila, a u desnom je toranj.⁵³

Kako se Spovid općena po svom izgledu i organizaciji teksta najviše razlikuje od ostalih inkunabula, tako je ona i jedino tiskana jednostupačno. Tiskana je preko čitave stranice u 25 redaka na papiru s vodenim znakom vage u krugu. U dva stupca su tiskani jedino dijelovi gdje se nabrajaju darovi Duha Svetoga i 7 smrtnih grijeha.

⁵⁰ Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 250.

⁵¹ Paro, F. Typographia glagolitica. Zagreb : Matica hrvatska, 1997., str. 67str.

⁵² Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 251 – 252.

⁵³ Senjska glagoljska tiskara. Dostupno na: <http://www.croatianhistory.net/etf/senj4.html>

5. Pismovna sredstva organizacije teksta

Za organizaciju teksta u inkunabulama svakako je bitno spomenuti pismovna sredstva organizacije teksta. To su ona sredstva koja nose organizacijsko značenje pisma, a nazivamo ih paratekstualnim sredstvima.⁵⁴ Tu spadaju „stranični postav, grafetička sredstva, sredstva koja služe za isticanje i razgođivanje tekstova te kodikološka sredstva koja utječu na lakše kretanje kroz tekst, kako u kodeksu, odnosno tiskanoj knjizi, tako i na dvostraničju, odnosno stranici, pri čemu ulogu čitatelja preuzima pisar, odnosno priređivač za tisak, kao predstavnik i poznavatelj interpretativne zajednice kojoj je promatrani tekst namijenjen.“⁵⁵ Ovdje će ponajviše biti osvrt na grafetička sredstva pod kojima Žagar podrazumijeva ligature, kratice, bjeline između riječi, praznine između tekstnih cjelina, poravnavanja desnog rubnika, inicijali, uporaba majuskula, boja i drugi oblici isticanja teksta.⁵⁶ Budući da je većina navedenih sredstava već opisana u prethodnim poglavljima, za kraj analize organizacije teksta u hrvatskoglagoljčnim inkunabulama preostalo je napisati nešto o ligaturama i kraćenju riječi.

5.1. Liniranje u rukopisnom kodeksu

Nakon što se tekstura smjesti na stranicu i podijeli u stupce, sljedeći zadatak je razdioba u retke. To je za grafetičku organizaciju bitno jer se većina grafetičkih sredstava kao što su interpunkcije, ligature ili kraćenje riječi, unosi uz linearno organizirane jezične znakove ili se protežu uz nekoliko redaka kao što je slučaj kod inicijala. Moguće je također i izdvojeno uvećanje redaka kod formatiranja naslova ili podnaslova.⁵⁷

Vizualna linearnost svoju materijalizaciju stječe u retku, a nastavlja se iz jednog retka u drugi, iz stupca u stupac, sa stranice na stranicu, uvijek slijeva nadesno.⁵⁸ Kod inkunabula se uglavnom težilo tome da tekstno polje, odnosno stupac, ima izgled pravilna pravokutnika, da bude cjelovit što znači da su rubovi biti poravnati i svi redci jednake dužine. Kako bi se to

⁵⁴ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 163.

⁵⁵ Isto., str. 118.

⁵⁶ Isto., str. 346.

⁵⁷ Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 263.

⁵⁸ Isto.

postiglo, nastojalo se poravnati rubnike, održavati jednak razmak među redcima te izbjegavati praznine unutar tekstnih polja koje su veće od uobičajenog rasporeda. Lijevi rub tiskari su jednostavno poravnali jer je za to bilo potrebno samo da se prva slova svakog retka započnu pisati na istom mjestu dok su s desnim rubnikom imali više problema. Iako su se pridržavali načela *scriptura continua*⁵⁹, ponekad su bili prisiljeni prekinuti linearni slijed znakova, odnosno, prelomili su riječ, makar i jedno slovo na kraju retka kako bi poravnanje bilo i s desne strane. Time su se poremetili jednaki razmaci među riječima koji su također pripadali zadanim proporcijama koje određuje i odnos slova prema retku: što su slova veća, veći je i njihov međusobni razmak.⁶⁰

Dok su tekstna polja okružena marginama zbog lakšeg izoštravanja oka na tekst ili stupac, u odnosu na pozadinu stranice, isto tako i redci imaju svoje mjesto s razlogom. Cilj proreda je da čitatelju omoguće da se lakše snalazi kod prelaženja i prebacivanja oka s kraja jednog na početak sljedećeg retka, odnosno kako bi se čitateljeva pozornost mogla usredotočiti na konkretan redak.⁶¹ Redak se lomi na manje cjeline – okupljene skupine slova omeđene prazninom.⁶² Riječi koje čine akcenatsko jedinstvo i sve kratke riječi pridružuju se većoj.

Liniranje se najčešće provodilo urezivanjem ili upisivanjem crtovlja, ali kod analiziranih inkunabula nisu vidljivi tragovi crtovlja. Redci su u hrvatskom prvom Prvotisku uglavnom svi jednake dužine, rubovi su poravnati i stupci su pravilni pravokutnici. Visina crnih i crvenih slova je jednaka, ali nisu na svakoj stranici tiskani u jednakoj ravnini jer se crvena boja tiskala prije crne. Ako se papir moćio tek nakon tiskanja crvene boje, crna je boja tada bila dotiskana na 2% dužem i širom papiru što znači da je bilo nemoguće postići točno uklapanje dviju boja, tj. podudaranje linije retka.⁶³ Inicijali se ponegdje protežu kroz nekoliko redaka, ističu se i jedino su odudaranje od pravilnog oblika stupaca. Linearni slijed znakova prekinut je te su riječi prelomljene ukoliko se za taj redak zadovoljio dovoljan broj znakova, odnosno pravilna dužina. Slika 4 prikazuje primjer inicijala u Misalu po zakonu rimskoga dvora.

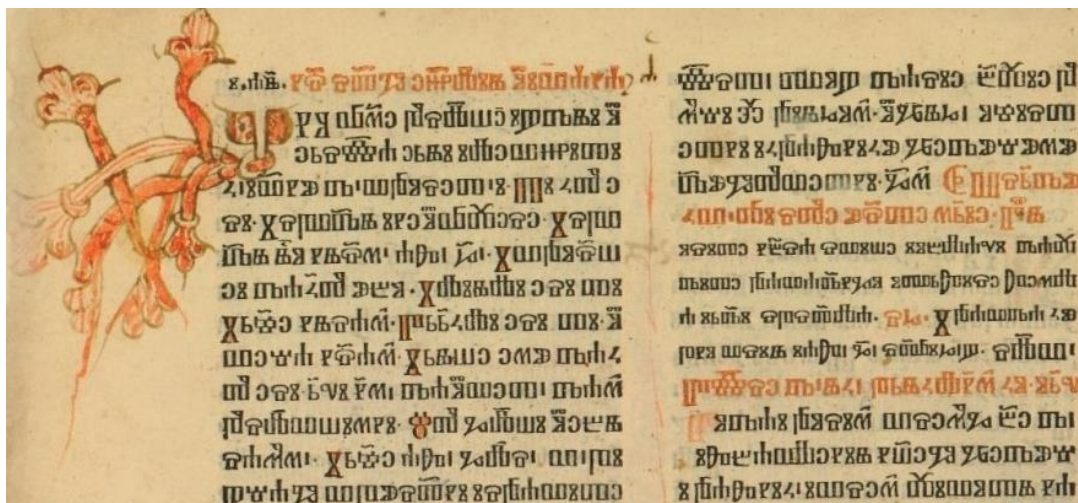
⁵⁹ stil pisanja, bez razmaka ili drugi znakovi između riječi ili rečenica.

⁶⁰ Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 242-243.

⁶¹ Isto., str. 265.

⁶² Isto., str. 273.

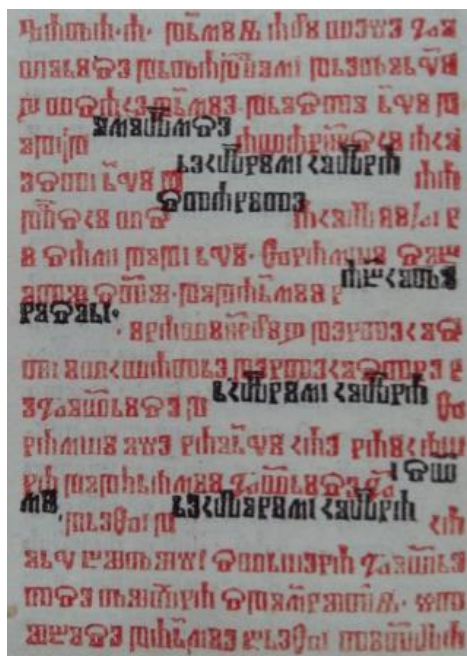
⁶³ Paro, F. Tipografska analiza hrvatskoglagoljskog prvotiska Misala iz 1483. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 102. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22254>

Slika 4. Inicijal u Misalu po zakonu rimskoga dvora

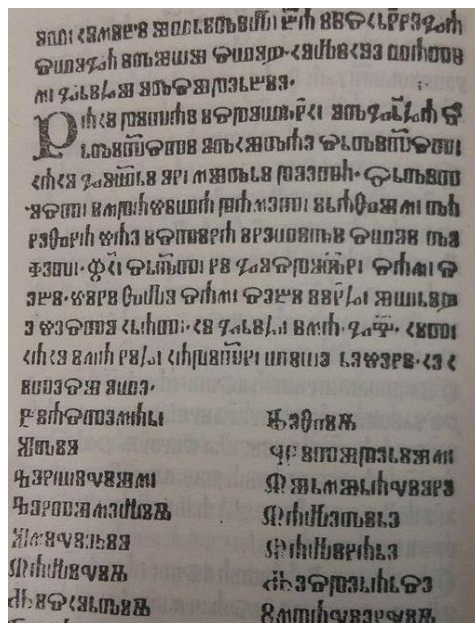
Brevijar po zakonu rimskoga dvora ima jednaku organizaciju stranice, odnosno liniranja redaka i stupaca kao i Misal. Dakle, i tekst Brevijara i Senjskog misala tiskao se u istoj vertikali i ujednačenoj dužini kako bi stupci na stranici imali izgled više-manje pravilna pravokutnika.

Spomenuto je kako crvena i crna slova nisu tiskana tako da se točno podudaraju linije retka, tako i u nekim dijelovima Senjskog misala dolazi do remećenja linije redaka (Slika 5).

Slika 5. Nepodudaranje linije redaka u Senjskom misalu

Spovid općena jedina je analizirana inkunabula gdje tekst nije organiziran dvostupačno i gdje tekst nije dosljedno „uokviren“, odnosno poravnat u obliku pravokutnika. A tome je razlog što iako je tekst tiskan u jednom stupcu, ipak su dijelovi teksta, kao naprimjer gdje se navode smrtni grijesi, tiskani u dva stupca, što je poremetilo pravilan oblik pravokutnika (Slika 6). U ostatku teksta su redovi iste dužine, poravnani su.

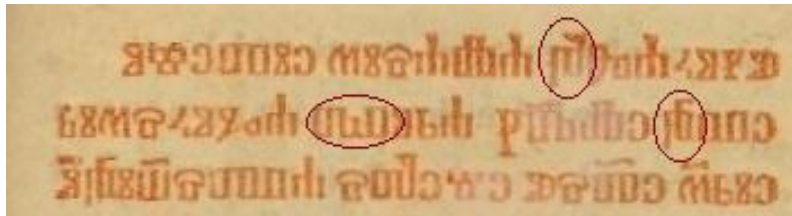

Slika 6. Liniranje u Spovid općenoj

5.2. Ligature

Ligature su jedno od najuočljivijih grafetičkih sredstava, a tvore se spajanjem dvaju ili više slova u jedno, tako da barem jedno promijeni svoj oblik.⁶⁴ U glagoljici su se upotrebljavale od 10. stoljeća. „Kada je u glagoljičnim tekstovima redak zasićen jednolikim slovima, one olakšavaju čitanje tako što se ili ističu u visinu ili širinu ili se pak ističu naglašenijom gustoćom linija te na taj način funkcioniraju kao oslonac oku pri čitanju.“⁶⁵ Upotrebljavale su se zbog uštede prostora, odnosno jer se štedilo na tada skupom materijalu, pergameni. Također se vežu uz nastojanje za poravnavanjem desnog ruba teksta. Čitatelji su biblijske i liturgijske tekstove misala i brevijara dobro poznavali pa su im takve grupe slova upadale u oči i izazivale u sjećanju čitave riječi i dijelove rečenica.⁶⁶ „Njihov raspored najčešće nije samo puki odraz potrebe za bržim pisanjem, nego – osobito u hrvatskim glagoljičkim tekstovima – pridonosi lakšem čitanju redaka zasićenih jednolikim slovima – isticanjem u visinu, ili svojom širinom, ili naglašenijom gustoćom linija.“⁶⁷

Misal po zakonu rimskoga dvora obiluje ligaturama. To će prikazati i sam početak prvog Prvotiska, gdje u u prvom redu nalazimo ligaturu gdje su spojena slova *p+o*, zatim u drugom redu *d+v* i *p+r* (Slika 6).

Slika 7. Primjeri ligature u Misalu po zakonu rimskoga dvora

⁶⁴ Bakmaz, I. Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije). // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 112. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22044>

⁶⁵ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 253.

⁶⁶ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 254 – 258.

⁶⁷ Žagar, M. Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 243.

Ostale slike ligature preuzete su iz članka Ivana Bakmaza⁶⁸ gdje su pregledno prikazane (Slika 7).

Slika 8. Ostale ligature iz Misala po zakonu rimskoga dvora

Za Brevijar iz 1491. godine Bakmaz utvrđuje da ga odlikuje rjeđa upotreba i manji broj oblika ligatura. Često se na čitavom jednom stupcu upotrijebila samo jedna ligatura, a jedna se od najčešćih kombinacija *t+v*, upotrijebila češće s odvojenim slovima nego u obliku ligature (Slika 8).⁶⁹

⁶⁸ Bakmaz, I. Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije). // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 112 – 122. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22044>

⁶⁹ Bakmaz, I. Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije). // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 119. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22044> .

 <i>b+r</i>	 <i>v+d</i>	 <i>v+o</i>	 <i>v+r</i>	 <i>v+t</i>	 <i>g+v</i>	 <i>g+i</i>
 <i>d+o</i>	 <i>d+r</i>	 <i>e+ž+e</i>	 <i>ž+d</i>	 <i>z+v</i>	 <i>z+o</i>	 <i>z+r</i>
 <i>i+ž+e</i>	 <i>i+l+i</i>	 <i>l+u</i>	 <i>l+ju</i>	 <i>l+ju+d</i>	 <i>m+l</i>	 <i>p+v</i>
 <i>p+r</i>	 <i>t+v</i>	 <i>t+r</i>	 <i>u+ž</i>	 <i>h+o</i>	 <i>h+r</i>	

Slika 9. Ligature iz Brevijara po zakonu rimskoga dvora

Štefanić je zamijetio kako su se ligature u prvom Prvotisku i Brevijaru po zakonu rimskoga dvora slabo koristile te da se njihova uporaba povećala pojavom Baromićeve tehnike lomljenih ligatura koju je primijenio u svom Brevijaru, a zatim i u ostalim izdanjima senjske tiskare kao što je i Senjski misal.⁷⁰

U Brevijaru iz 1493. nalazimo mnoštvo ligatura, a na Slici 9 su prikazane one od slova *p* nadalje.

⁷⁰Tomić, M. Hrvatskoglagojski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 259.

рѣ	рѣ	рѣ	рѣ	рѣ	рѣ	рѣ
p+d	p+l	p+o	p+r	p+l+a	p+o+d	p+r+a
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
r+a	s+a	s+l	t+a	t+v	t+l	t+o
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
t+r	t+t	t+v+a	t+v+o	t+v+r	t+l+a	t+o+ž
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
t+r+a	u+d	u+ž	h+a	h+l	e+a	šć+a
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
ž+a	č+l	č+l+a	č+l+a+d	ju+d	ju+ž	

Slika 10. Ligature iz Baromićeva brevijara

Dok se u Baromićevu brevijaru u svojoj punoj vrijednosti upotrebljavaju vertikalne nelomljene ligature, u senjskom misalu takve se ligature ne primjećuju.⁷¹ Kako i u Senjskom misalu nailazimo na mnoštvo kombinacija ligatura, prikazan je samo malen dio tog bogatstva senjske tiskare (Slika 10).

ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
b+d	b+ž	b+l	b+l+a	v+a
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
v+ž	v+l	v+m	v+t	v+a+a
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
v+l+a	v+l+ju	v+t+a	v+t+l	g+a
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
g+l	g+d+a	d+a	d+v	d+d
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
e+l	e+l+a	ž+a	ž+d	ž+e
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
ž+n	ž+o	ž+t	ž+u	ž+l+t

Slika 11. Ligature iz Senjskog misala

⁷¹ Bakmaz, I. Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije). // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 120. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22044>

Razloge uvođenja lomljenih ligatura Bakmaz vidi u proširivanju mogućnosti kombiniranja pojedinih znakova čime se slagaru vraća sloboda i kreativnost kakve su imali pisari rukopisnih kodeksa. Time tumači i nalikovanje Senjskoga misala na rukopisni kodeks.⁷²

5.3. Kraćenje riječi

Kod kraćenja riječi Žagar razlikuje 4 postupka koji se temelje na redukciji ispisanog materijala, najčešće slova. To su stezanje ili kontrakcija, odbijanje ili suspenzije, nadslovljavanje ili superpozicije te već opisane ligature ili slijevanje.⁷³

Riječi se ne krate samo zbog štednje materijala za pisanje ili prostora već i zbog tradicije te potrebe da se što brže slijedi misaoni tijek. Poravnavanje desnog rubnika kako se ne bi poremetila simetrija također može biti razlog kraćenja riječi. Ivan Jurčević tvrdi kako su se češće kratile frekventnije i poznatije riječi. Stoga dijelovi misala i brevijara kao što su psaltiri koji su se recitali svakodnevno i gotovo napamet sadrže više skraćenih riječi nego što ih nalazimo u sanktoralu. U glagoljičnim inkunabulama, kratice se obilježavaju titlama, pri čemu ih kod stezanja nalazimo u različitim oblicima, dok se kod kratica koje služe za brojčane oznake, najčešće upotrebljavaju točke.⁷⁴

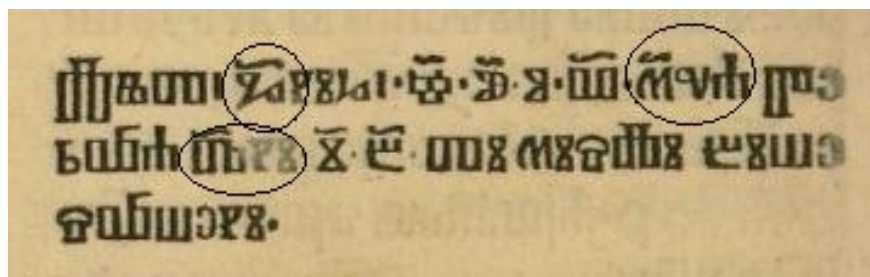
Stezanje se provodi tako da se ispisuje prvo i posljednje slovo, ponekad zajedno sa susjednim, i to najčešće suglasnicima. Također se može upisati poneki suglasnik iz sredine riječi, a samoglasnici se ispuštaju. Kako je u prethodnom odlomku navedeno, obično se krate riječi koje se najčešće upotrebljavaju, a to su sveta imena.

Primjer kraćenja riječi u Misalu po zakonu rimskog dvora prikazan je iz kolofona (Slika 11). Iznad skraćenih riječi nalazi se tilda. U prvom redu prisutna je kontrakcija u riječi *Gospodnih*, poslije slova *g* otisnut je kraj riječi *nih*, dakle, sredina riječi *ospod* je izostavljena. U riječi *miseca* također je izostavljena sredina riječi *ise* kao i u drugom redu slovo *a* u riječi *dani*.

⁷² Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 262.

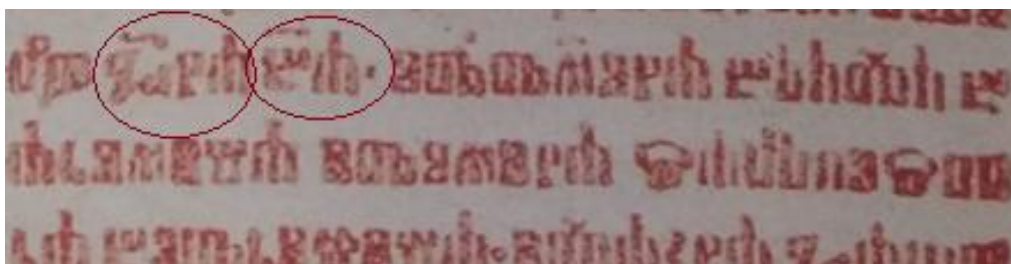
⁷³ Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 428.

⁷⁴ Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 265.

Slika 12. Stezanje riječi u Misalu po zakonu rimskoga dvora

Kraćenje riječi *gospodin* nalazimo i u ostalim inkunabulama, kao što je Senjski misal. U kolofonu uz riječ *gospodina* skraćena je i riječ *biskupa* u kojoj je otisnuto samo prvo i zadnje slovo (Slika 12).

Slika 13. Stezanje riječi u Senjskom misalu

Kalendar Baromićeva brevijara drugačiji je od ostalih kalendara u inkunabulama jer obiluje raznim rubrikama i suspenzijama.

Nadslovljavanje također ima uštednu funkciju. Obično se natpisuje jedno slovo, suglasnik, koji je ujedno i oznaka kraćenja. Najčešće se natpisuju slova *š* i *t*. U prvom Prvotisku slovo *t* natpisuje se u tri kombinacije, a slovo *s* u dvije.⁷⁵ Na Slici 13 su prikazane kratice *bš*, *et*, *rt*, *ot* i *ps*.

⁷⁵ Bakmaz, I. Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije). // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 122. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22044>

Slika 14. Nadslovljavanje u Misalu po zakonu rimskoga dvora

U Brevijaru iz 1491. javljaju se kratice *et*, *ot*, a uz njih pojavljuje se i kratica *it* koje u prvom Prvotisku nema (Slika 14).⁷⁶

Slika 15. Kratica iz Brevijara po zakonu rimskoga dvora

U ostalim inkunabulama kratice su reducirane, tako da u Baromićevu brevijaru nalazimo samo *ps* i *ot*, a u Senjskom misalu samo kraticu *ps*.⁷⁷

⁷⁶ Bakmaz, I. Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije). // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 122. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22044>

⁷⁷ Isto.

6. Zaključak

Tiskanje prve knjige u svakoj nacionalnoj kulturi smatra se velikim kulturnim događajem, a kod Hrvata dogodio se samo 28 godina nakon prve tiskane knjige uopće, Gutenbergove Biblije. Riječ je o Misalu po zakonu rimskoga dvora iz 1483. kojim se označuje početak hrvatske tiskarske ere. Misali su bili najpotrebnije i najvažnije knjige u to doba pa nije neobično da su upravo oni hrvatski prvotisci.

Kako je ljudima prijelaz iz rukopisne u tiskanu knjigu bio velika promjena i trebalo je vremena da je prihvate, hrvatske glagoljične inkunabule u svemu su oponašale rukopisne kodekse, od veličine do unutarnje izvedbe. Način i organizacija teksta u njima uvelike pokazuje koliko je tisak bitno otkriće za knjigu, odnosno koliko se vremena i truda uštedilo ljudima, svećenicima koji su širili pismenost ili pak njima širili Božju riječ. Prekrasno oblikovani znakovi i slova, proredi, pravilne linije teksta te smještanje teksta u pravilne pravokutnike samo su neki od sredstava koji su omogućili bolju preglednost i lakše čitanje nego što je to bio slučaj u rukopisnim kodeksima.

Za povijest tiskarstva također je zanimljivo da je u hrvatskim glagoljičnim inkunabulama prvi put u tiskane knjige uvedeno osebujno slavensko pismo, glagoljica, i da zasluga za to pripada isključivo hrvatskom narodu. Od 16. stoljeća knjige su se polako oslobađale svog rukopisnog uzora i poprimile današnji izgled i organizaciju.

7. Popis slika

Slika 1. Isticanje teksta u Misalu po zakonu rimskoga dvora.....	13
Slika 2. Portret kralja Davida u Baromićevu brevijaru.....	14
Slika 3. Baromićev tipografski znak na zadnjem listu Spovid općene	15
Slika 4. Inicijal u Misalu po zakonu rimskoga dvora	20
Slika 5. Nepodudaranje linije redaka u Senjskom misalu.....	20
Slika 6. Liniranje u Spovid općenoj.....	21
Slika 7. Primjeri ligature u Misalu po zakonu rimskoga dvora	22
Slika 8. Ostale ligature iz Misala po zakonu rimskoga dvora.....	23
Slika 9. Ligature iz Brevijara po zakonu rimskoga dvora	24
Slika 10. Ligature iz Baromićeva brevijara	25
Slika 11. Ligature iz Senjskog misala.....	25
Slika 12. Stezanje riječi u Misalu po zakonu rimskoga dvora.....	27
Slika 13. Stezanje riječi u Senjskom misalu	27
Slika 14. Nadslovljavanje u Misalu po zakonu rimskoga dvora.....	28
Slika 15. Kratica iz Brevijara po zakonu rimskoga dvora	28

8. Literatura

1. Bakmaz, I. Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (Analiza grafije). // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 103 – 132. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22044> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
2. Derossi, J. Problematika hrvatskoglagoljskoga brevijara iz godine 1491. // Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu. 1(1992), str. 117 – 124. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/109966> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
3. Frangeš, I...[et al.]. Misal po zakonu rimskog dvora : prvotisak 1483. Zagreb : Liber, izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu : Mladost, 1971.
4. Glagoljica. Dostupno na: <http://www.hkv.hr/hkvpedija/glagoljai/4863-glagoljica.html> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
5. Grabar, B. Tiskani glagoljski Baromićev brevijar. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 159 – 180. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22289> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
6. Incipit. // Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27274> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
7. Inkunabulistika. Dostupno na: <http://www.croatianhistory.net/etf/senj3.html> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
8. Moguš, M.; Nazor, A. Senjski glagoljski Misal 1494. : faksimilni pretisak. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1994.
9. Nazor, A. Brevijar po zakonu rimskoga dvora, 1491. : faksimilni pretisak. Zagreb : Grafički zavod Hrvatske, Izdavačka djelatnost : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1991.
10. Nazor, A. Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483. do Brozićeva brevijara 1561. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 7-16. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22230> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)

11. Nazor, A.; Fučić, B. Spovid općena : latinička transkripcija glagoljskog teksta tiskanog god. 1496. u Senju. Sv. 1. Senj : Senjsko muzejsko društvo, 1978.
12. Nazor, A.; Fučić, B. Spovid općena : latinička transkripcija glagoljskog teksta tiskanog god. 1496. u Senju. Sv. 2. Senj : Senjsko muzejsko društvo, 1980.
13. Nazor, A. Zagreb rizina glagoljice : katalog izložbe. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1978.
14. Paro, F. Nevidljiva tipografija. Roč : Katedra Čakavskog sabora Roč, 2012., str. 41 – 116.
15. Paro, F. Tipografska analiza hrvatskoglagoljskog prvotiska Misala iz 1483. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 34(1984), str. 91 – 110. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22254> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
16. Paro, F. Typographia glagolitica. Zagreb : Matica hrvatska, 1997.
17. Režić, K. Spovid općena, Senj 1496. : faksimilirano izdanje (uredili Anica Nazor i Branko Fučić). // Ocjene i prikazi. // Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 31(1981), str. 145 – 147. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/22049> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
18. Senjska glagoljska tiskara. Dostupno na: <http://www.croatianhistory.net/etf/senj4.html> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
19. Senjske inkunabule. Dostupno na: <http://www.croatianhistory.net/etf/senj5.html> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
20. Tandarić, L. Hrvatskoglagoljski »Misal po zakonu Rimskoga dvora«. // Crkva u svijetu : Crkva u svijetu. 1(1984), str. 52 – 56. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/128652> (Datum pristupa: 22. srpnja 2017.)
21. Tomić, M. Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014., str. 162 – 320
22. Žagar, M. Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova. Zagreb : Matica hrvatska, 2007., str. 239 – 502.

Sažetak

Tema ovog završnog rada je organizacija teksta u hrvatskim glagoljičnim inkunabulama. Organizacija je analizirana kroz tri aspekta, prvi se odnosi na organizaciju teksta u čitavoj inkunabuli, drugi na organizaciju teksta na stranici te zadnji na pismovna sredstva organizacije teksta. Analizirano je pet inkunabula pisanih na hrvatskom jeziku, a to su Misal po zakonu rimskoga dvora, Brevijar po zakonu rimskoga dvora, Baromićev brevijar, Senjski misal te Spovid općena.

Ključne riječi: hrvatske glagoljične inkunabule, organizacija teksta, misal, brevijar

Summary

The theme of this final thesis is text organization in Croatian glagolitic incunabulas. Organization is analysed in three aspects, one that pertains to the organization of text throughout the incunabula, the second one which refers to text organization on the page, and the last one which observes writing instruments of text organization. The five incunabulas written in Croatian language that were being analysed are: Misal po zakonu rimskoga dvora, Brevijar po zakonu rimskoga dvora, Baromićev brevijar, Senjski misal and Spovid općena.

Keywords: Croatian glagolitic incunabulas, text organization, missal, breviary

Biografija

Viktorija Šegina rođena je 9.5.1993. u Bjelovaru. Živi u Križevcima gdje je završila Opću gimnaziju 2012. godine. Iste godine upisuje preddiplomski studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, smjer Kroatistika i Informacijske i komunikacijske znanosti.